

Павле Мијовић, Београд

НАША И ВЕНЕЦИЈАНСКА ШТАМПАНА КЊИГА

Симпозијум „Штампарска и књижевна дјелатност Божидара Вуковића Подгоричанина“ (Титоград, 29—30. септ. 1983) бави се важним питањима. Са задовољством се може рећи да је ријеч о истраживањима у којима се износе подаци о животу и раду једнога од наших најугледнијих, али нашом немарношћу, морамо признати, и најмање цијењених хуманиста, што, на жалост, неће бити демантовано ни утврђивањем мјеста Божидара Вуковића у савременој југословенској историографији. Осим биографских података (највише о његовој војводској титули), указивања на књижевне одлике Вуковићевих предговора и поговора и на етимологију његовог италијанског имена, на овом симпозијуму се исправља још и о Вуковићевој књизи као предмету истраживања примјењене умјетности и као трговачкој роби. Тим питањима се, наравно, не исцрпљује сва проблематика Вуковићевог дјела и његова заступљеност у нашој хуманистици. Кад већ није свестрано обрађена, чини ми се умјесним да ова проблематика треба да буде допуњена с неколико напомена у вези с оним питањима која на нашем скупу нијесу покренута. Ја их видим у оваквом редослиједу:

— Вуковићева штампана књига као наставак Црнојевићеве штампане књиге;

— комплетирање Вуковићеве штампарске и трговачке дјелатности с издавачком, укључујући ту и књиге које су прештампавали и изнова штампали његови наслѣдници и други који су се бавили издавањем словенске књиге у Венецији; ту дјелатност треба посматрати у оквиру општих хуманистичких стремљења и развоја робне производње, а не само као предмет штампања и растурања „србуље“;

— мјесто и значај Вуковићеве (и Загуровићеве) словенске књиге у венецијанској штампарској дјелатности (у контексту с књигама на латинском и романским језицима);

— и најзад: културни удио црнојевићевске и вуковићевске штампане књиге у „Гутенберговој галаксији“.

Сложићемо се, надам се, да осјећамо колики је пропуст учињен тиме што не обиљежавамо 490-ту годишњицу прве ћириличке штампане књиге, која пада у овој истој 1983. години, кад и 500-годишњица прве југословенске књиге штампане глагољцом, *Misala* из 1483. године, „у угледном издању талијанске типографске вјештине“ (В. Јагић)¹. Прескачући редослијед јубилеја, ми се, у ствари, овим научним скупом, на неки начин неадекватно одужујемо дјелу трећег по реду прегаоца² (први је Которанин Андрија Палташић, око 1450—1500) у новој вјештини дифузије људске мисли, која ће и данас, и поред електронике уведене у универзум општедруштвеног, општекултурног и свемоћног информисања, остати једна од основних полуга стицања знања и његове примјене. Стога се чини умјесним примијетити да, ако је требало обиљежити јубилеј града који је основао Иван Црнојевић а изоставити одржавање научног скупа који би из наших савремених сазнајних могућности могао поново открити звјездани блијесак црногорске и југословенске културе — отварање на Цетињу, у часу његовог ефемерног пријестолничког утемељавања и разарања, прве ћириличке штампарије међу Јужним Словенима, чија је прослава 400-годишњице³ у малој књажевини Црној Гори, крајем прошлог вијека, усталасала словенску културну јавност — данашњи наш састанак није морао протећи баш у знаку пренаглашавања имена и личности Божидара Вуковића као Подгоричанина, јер се он, осим тако, називао и Зећанином⁴, а постао је и мисионар јужнословенског просветитељства. Другим ријечима, није ли требало да се запитамо: дугујемо ли великанима наше штампарске културе — Црнојевићима, Макарију, Божидару и Вићенцу Вуковићу — више завичајне но народне привржености и уважавања? Из одговора би требало извући консеквентан закључак: имало је смисла ово питање поставити и зато што све те наше штампарије — мада неједнаке по вриједности — на пријелазу из средњег у нови вијек творе јединствену културну појаву; требало би се запитати, поред осталог, и о нашем односу према инкунабули, у коју стаје читава палташићевска и црнојевићевска штампарска продукција, према ондашњој и ранијој рукописној, и каснијој, вуковићевској и загуровићевској, штампаној књизи.

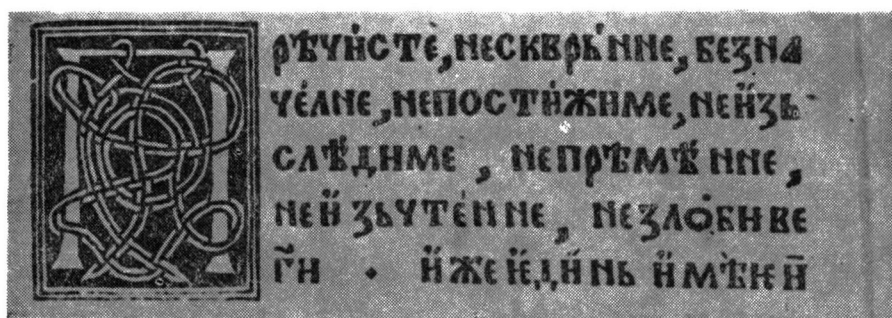
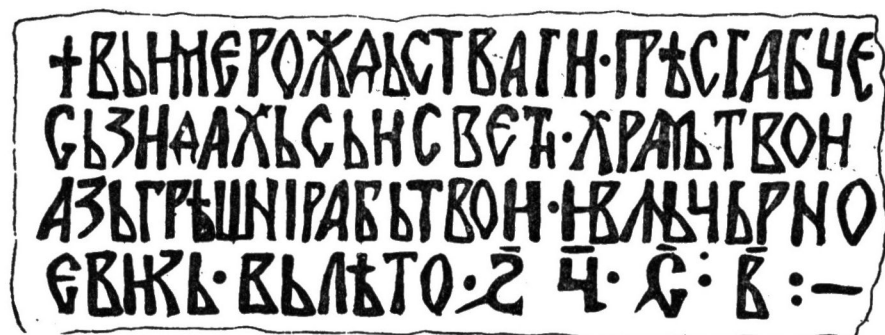
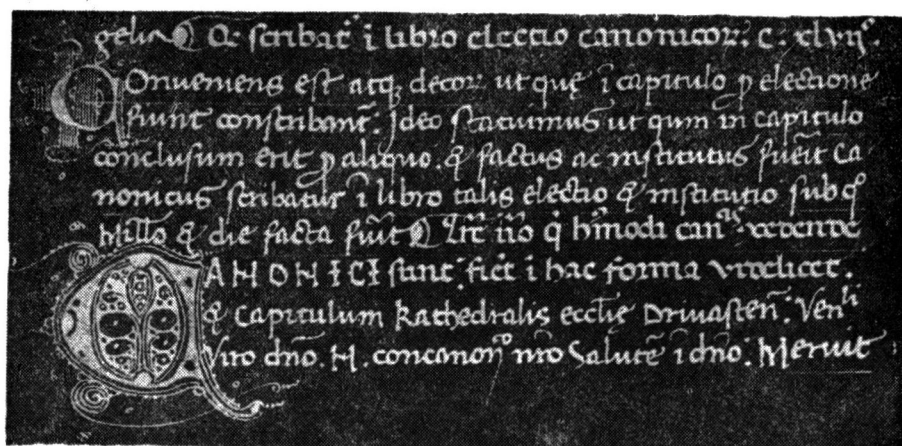
*

¹ V. Jagić, *Hrvatska glagoljska književnost*, у В. Vodnik, *Povijest hrvatske književnosti I*, Загреб 1913, 37.

² I. Kukuljević-Sakcinski, *Slovník umjetnikah jugoslavenskih IV*, Загреб 1860, 330—332; Р. Ковијанић и И. Стјепчевић, *Културни живот старог Котора I*, Цетиње 1957, 43—44; S. Jurčić, *Paltašić Andrija*, ЕЈ 6, 420.

³ Прославна споменица четиристогодишњице Ободске штампарије, Цетиње 1895.

⁴ Потпис „Божидар Вуковик Зеканин“ на икони Тајна вечера са св. Стефаном и св. Михаилом, у цркви San Giorgio dei Greci, М. Hadzidakis, *Icons de Saint-Georges*, Venise 1962, пл. 5. За податак захваљујем дру Р. Вујичићу.

Сл. 1, горе: Хуманистика (CANONICI) барског нотара Шимуна Дромазијана, у Statuta et ordinationes capituli ecclesiae Drivastensis, из 1468. године (Bibliotheca regia, Копенхаген); у средини: Епиграфско уставно ћирилично писмо, с равномјерно уклесаним, пуним и јасним словима и знацима интерпункције између осмерачких стихова (Ктиторски натпис Ивана Црнојевића, из 1494. године — Цетињски манастир); доље: Дворезни ренесансни иницијал П и слова с уједначеним, ритмички поређаним и раздвојеним уставним ћириличким словима (Цетињски молитвеник, из 1495. године — Црколез код Дечана)

У досадашњим студијама, како је већ познато, осим „штампарске“ расвијетљена је и умјетничка, боље рећи графичка,⁵ страна тих односа, што се мање-више свело на необухватно изналажење угледања цртача илустрација, орнамената и слова на српске фреске и предмете умјетничког заната, и што је (због пропасти фреска и предмете умјетничког заната, и што је (због пропасти ближим и удаљеним црквама и њиховим библиотекама, у Приморју, на примјер, гдје је Макарије могао најкомотније студирати њихов *conspectus generalis*) слаба утјеха аналогичарима, а да се и не говори о немогућности било каквог иконографског преношења конспекта црквеног живописа на вуковићевске „типаре“ у далекој Венецији. Осим што није расправљано како је илустрација Вуковићевих књига копирана, углавном с грчко-венецијанских икона и гравира, остало је несагледано и читаво поље оформљавања новог механичког писања и вјештине опреме књиге — од 1454. године, кад је штампањем Библије, на 1300 страница са слогом из два ступца, Нијемац из Мајнца, златар Јохан Генсфлајш фон Гутенберг, како је сам рекао, иницирао „једну авантуру и једну умјетност“, а посебно откако је један други Нијемац, Јохан (Ђовани или Зване, како су га Италијани звали) Шпира, непуних петнаест година касније, 1469, штампао у Венецији Цицеронове *Epistolae ad familiares* и Плинијеву *Naturalis historia*,⁶ од којих треба почети изучавање и Црнојевићеве и Вуковићеве авантуре и умјетности штампања књиге. То непуно четврт вијека, које је дијелило цетињско од венецијанског штампарства, испуњено је управо специфичностима којима се штампана књига одликује, и од рукописне разликује, а то је оно што и чини вјештину штампања и издавања дисциплином коју доба манускрипта није познавало. Баш у вријеме штампарије Црнојевића средњовјековну и феудалну епоху, коју су с правом назвали мрачном, надомјешћује нововјековна епоха и грађанска свијест у којој се формирало хуманистичко, али и народно сазнање о себи — два битна елемента наших првих штампаних књига, књига с нашом ријечју, извјештаченом, додуше, али ипак разумљивом, и с нашим писмом које је, за разлику од манускриптог, било могућно на исти начин, с истовјетним изгледом репродуковати онолико пута колико је „тржишној потражњи“ одговарало. Јер, та је књига, доступна

⁵ Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV—XVII века*, Београд 1958 (в. тамо и сву старију литературу); Р. Вујошевић, *Војвода Божидар Вуковић Подгоричанин, штампар из XVI вијека*, Титоград 1981.

⁶ Од 2. септембра до 7. октобра 1973. године у Венецији је приређена велика изложба под називом *Venezia città del libro. Cinque secoli di editoria veneta e mostra dell' editoria italiana*, смјештена у Fondazioni Giorgio Cini, Biblioteca Nazionale Marciana, Museo Civico Correr, Fondazione Scientifica Querini Stampalia, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini, Congregazione dei Padri Mechitaristi Armeni, Archivio di Stato, Conservatorio di musica »Benedetto Marcello«, RAI Radiotelevisione Italiana и Comunità Israelitica di Venezia. Поводом ове гигантске изложбе, на којој је приказана штампарска дјелатност Венеције за пола миленија, издате су бројне публикације, али овдје наводимо каталог под насловом који носи изложба, у издању Fondazioni Giorgio Cini, Settembre 1973, одакле су узети и бројни општи подаци.

масама више него раније рукописна и снабђена илустрацијама историјских личности, историјских и легендарних догађаја — читањем, пјевањем из ње и гледањем у њу — постала феномен који је одржавао и уздизао самосвијест нашега народа и онда кад је он био слободан само у своје „орловском гнијезду“.

Али, ако оставимо за касније да се осврнемо на читав склоп питања у вези с уласком нашег штампарства у нову еру књиге и писма, и осврнемо се само на ужу област коју сама собом представља инкунабула, дакле оно што је на крају XV вијека било

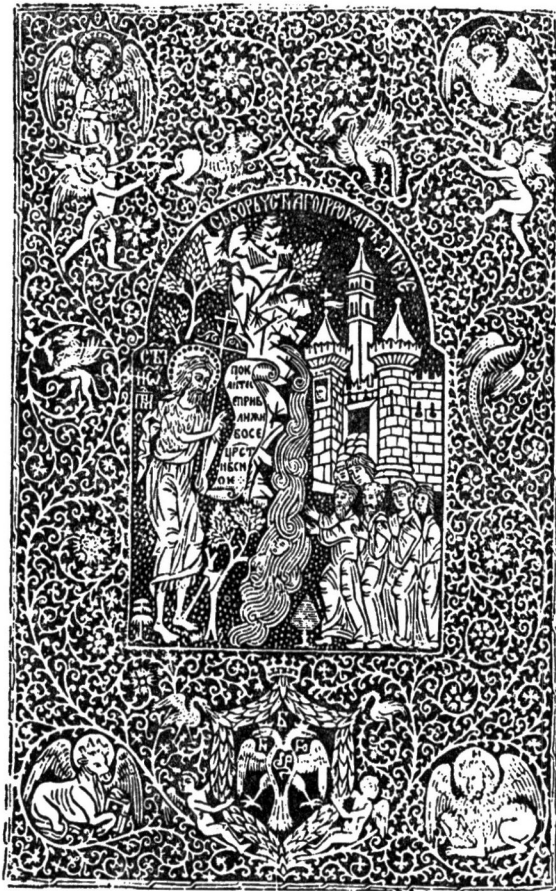

Сл. 2. Дворез Три мелода у декоративном ренесансном оквиру са знацима јеванђелиста и грбом Ђурђа Црнојевића (Октоих осмогласник — Цетињска штампарија, крај 1494. године — Ризница манастира Дечана)

акумулирано у „алдини“, како се називала вјештина издавања, опреме и штампања књига, коју је до савршенства довео већ поменути Алдо Мануцио (Aldus Manutius)⁷ — има се о чему гово-

⁷ L. Moretti, *Il libro veneziano nei secoli, y Venezia città del libro*, 23—27.

риту. Подсјећања ради, треба рећи да је Алдо онај чувени венецијански издавач који је смислио и у најсавршенијој форми остварио 1499. године „Полифила“ (*Hyphnorotomachia Polyphili* — „Борба заљубљених у сну“), кога су с правом назвали *unicum*-ом и *mirabile monstrum*-ом ренесансне књиге. Иако он није Макаријев претходник, него савременик, без познавања његове, алдинске, књиге не може се сагледати оно стремљење ка савршенству којему је Макарије тежио. С Алдом је, односно са замјеном

Сл. 3. Дворез Сабор часнога пророка претече у ренесансном оквиру са знацима јеванђелиста и грбом Ђурђа Црнојевића (Октоих осмогласник — Цетињска штампарија, крај 1494. године — Ризница манастира Дечана)

incipium-а *frontispis*-ом, а уношењем имена аутора, наслова књиге, мјеста и године издања на насловној штампаној страници потиснут *colorphon* манускрипта с тек по којим од наведених података на његовом крају. Упоредо с овим промјенама извршена

је замјена заглавља, застава, заставица и трака из манускрипта са ксилографисаним фризом, оквиром, вињетама и читавим једним мноштвом декоративних знакова и уметака, за које је кнезу од Еслинга требало шест волумена да их каталожки систематизује. Овоме треба додати као новину уношење грбова на почетку књиге (у цетињском Псалтиру налазимо грб на свакој илустрацији), као што су Црнојевићев и Вуковићев, и других амблема, „бјелега“, као што је силуета негра у вињети „Молитвеника“ Вићенца Вуковића⁸, помоћу којих је истицана личност на рачун потиснуте средњовјековне анонимности. У вези с предговором и

Сл. 4. Дрворез Свети Димитрије (Празнични минеј Божидара Вуковића, Венеција 1538. године)

поговором (јединим текстовима од књижевне вриједности) наших црквених штампаних књига, може се рећи да они стоје на раскршћу које дијели богословске византијске прологе од ренесан-

⁸ Д. Медаковић, *op. cit.*, таб. II, VII, VIII, XIV—XVIII.

сних интродукциона, сличних данашњим уводима. Али није наодмет напоменути и да је иницијал **Бож** на Божидаровом грбу представљао и његов жиг, утиснут тада, као што је то и данас уобичајено, на бали или на пакету књига намијењених пошиљци или продаји, или на било ком другом занатском производу. Први такав знак употребили су Француз Никола Жансон (Jenson) и Нијемац Јохан из Келна у *Breviarium*-у из 1481. године; скраћено пак име Ђурђа Црнојевића налазимо уметнуто у његовом владарском грбу 1494. године.

Уз горе речено иду и друге новости, као што су оне у Валтуријевом *De re militari* (1473), гдје се посебно помињу цртач а посебно резач слова и ксилографских слика⁹ (мало ниже освр-

Сл. 5. Дрворез Абагаров убрус (Зборник Вићенца Вуковића, Венеција 1546. године)

⁹ L. Moretti, *art. cit.*, 20.

нућемо се на претпоставку о специјалностима Макаријевих сарадника), затим оне у *Calendario astronomico e astrologico* (1472) Ђованија Реџомонтана, у Херодотовој *Histori*-ји (1495), Малармијевој *Bibli*-ји на вулгарном језику (1490) — све с новим типом ксилографске декорације у којој се осјећало „свијетло—тамно“, што упућује на упоређивање гравира са савременим сликарством, поготову кад се зна да су сликари, архитекте и скулптори — од Кодусија до Ломбардија и од Антонија Рица (Rizzo) до Белинија — живо учествовали у стварању умјетности књиге. И, најзад, означавање кватерниона бројкама, а почетка наредне странице текста првом ријечју испод посљедње на претходној страници (ми сад странице кватерниона рукописа означавамо с *recto*, предња, и *verso*, задња страна листа, фолија) итд., само су неке од бројних новости штампане књиге. У проучавању издаваштва морали бисмо отворити и једно поглавље о *editiones principes*, првим издањима и њиховим компилацијама, на чему се заснива библиографија. Наши први штампари нијесу никад дословно понављали своја издања, због чега је свако од њих библиофилска ријеткост; они су у свако ново издање уносили понеку измјену, особито у декорацији, које су црпли из савремених књига, као и из готових шаблона. Сасвим је вјероватно да се Божидар Вуковић служио и библиотеком *Pubblica Libreria*, која је 1513. године подигнута преко пута Дуждеве палате да, између осталог, прими знамените рукописе из заоставштине кардинала *Bessariona*, за које се зна да су послужили као основни фонд Библиотеке св. Марка — Марцијане.¹⁰ Само осам година прије цетињског Октоиха појавио се грчки првенац (*princeps*) у Венецији — Давидов Псалтир, у издању Александра с Крита (1486).¹¹ Истовремено кад и Макарије на Цетињу почео је Алдо у Венецији своје *editiones principes* са серијом на грчком (Хесиод, Платон, Тукидид, Софокле, Еурипид, Аристофан, Аристотел и др.), што подстиче на тражење извора надахнућа и емпиричког усвајања најреволуционарније културне тековине на прагу новог вијека. Још једну новину можемо споменути — акценте у црногорским књигама, за које је Ст. Новаковић¹² утврдио да одговарају акцентуацији црногорског говора, што је — у недостатку књига из свјетовне књижевности — адекватно вулгаризацији у *Prose della vulgar lingua* Пјетра Бемба, по угледу на Бокачов *Decameron* (изд. Браћа Грегори, 1492).

Да би се колико-толико могло замислити какав је преврат учињен у духовном животу механичким штампањем књига с многобројним и бројно неограниченим истоветним копијама истог издања, подсјетимо се да је у вријеме рада цетињске штампарије Италија имала штампарије у 73 града и да су у XVII вијеку на ужем простору између Св. Марка и моста Ријалто радиле 154 штампарије и књижаре. Венецијанска књига је спадала у катего-

¹⁰ *Venezia città del libro*, 61—70.

¹¹ М. I. Mamoussacas, *Libri greci stampati a Venezia*, ib. 89—93.

¹² Ст. Новаковић, *Акценти штампаних српско-словенских књига црногорских и млетачких*, Гласник XLIV, 1—152.

Сл. 6. Иницијали Д, Р и О из Псалтира с последовањем (Цетињска штампарија, 22. септембар 1494. године — Завод за заштиту и научно проучавање споменика НР Србије, Београд)

рију луксузних роба, као златарски предмети, иако је била намијењена ширем кругу корисника. Нарочито су се луксузом издвајале инкунабуле, којих је у Венецији изашло 134 издања, у више од три милиона примјерака, од којих два милиона копија. Венецијанска књига је љепотом премашивала остале у Европи зато што су се њени издавачи први окренули античким ауторима и зато што су књиге штампали с *littera antiqua*, како се у Њемачкој, за разлику од тешко читљиве готице, називала унеколико реформисана каролиншка минускула IX—XI вијека, што је књизи давало углед достојан ауторства, а њене издаваче стварно сврстало у страсне приврженике *studia humana*, који су својим *humanae litterae* отворали очи свакоме ко је хтио да погледа у богато наслеђе антике, да га задовољи и да му пружи „одговоре после толико дуге средњовековне шутње“ (В. Новак).¹³ Затим се успјех венецијанског штампарства огледа у употреби свих формата књиге, од „гигантске“ Фра Маурове мапе свијета (за вријеме португалског краља, половином XV вијека), која је подстакла развој картографије до неслућених размјера, а ова нашег земљака Далматинца Натала Бонифиција учинила најчудеснијим гравером географских карата, који је Венецији обезбјеђивао предност у читавају Италији, до минијатурне, *in trigesima secundo* (32°). Пре-савијајући папир величине 32 × 44 cm, Алдо Мануцио је — захваљујући удруживању с Андрејом Торезанијем (Andrea Thoresani de Asula), изванредним креатором нових слова, штампаром и издавачем који је и нашу словенску књигу задужио штампајући глагољички *Бревијар* исте године кад и Макарије Октоих на Цетињу (чиме је, на неки начин, видно обиљежена десетогодишњица прве штампане словенске књиге на југу Европе, глагољичког *Мисала*, из 1483. године¹⁴) — учинио књигу портативном, практич-

¹³ V. Novak, *Latinska paleografija*, Beograd 1952, 257—280.

¹⁴ *Editio princeps* јужнословенске штампане књиге је *Misal*, штампан 22. II 1483. године, како пише у колофону, V. Jagić, *op. cit.*, 37, каже: „Зацијело у Млещима, иако није мјесто штампе нигдје назначено“. Друго издање је штампано у Сењу 1494. године, а штампали су га Блаж Баромић и Силвестар Бедричић. Лит. в. у E.J., s.v. *Biblija, Bečki listići, Glagoljica, Hrvojev*

ном и по укусу и захтјеву купца и наручиоца. „Venete“, како су те књиге називане, највише су биле и познате по оној срећној инвенцији и виталности *enchirion*-а (портативности), коју је прих-

Сл. 7. Иницијал К (Псалтир с последовањем — Цетињска штампарија, 22. септембар 1494. године — Завод за заштиту и научно проучавање споменика НР Србије, Београд)

misal, *Misal*. Год. 1491. штампан је први глагољички *Brevijar*, у Венецији, али се не зна име штампара ни редактора. Један примјерак се чува у Марцијани. Друго издање је изашло у Венецији 1493, код Андрије *Torre-sani-ja*, у редакцији Блажа Баромића, *V. Stefanić*, у *EJ* 2, 199—201.

ватио и наш Вуковић (Зборник из 1536. године — $9,3 \times 14,7$ cm; Молитвеник—Зборник из 1536. године — $8,5 \times 12,9$ cm. Венецијанској књизи поговодало је и то што је цензура у граду на лагунама била тако рећи без значајнијег утицаја (за разлику од оне у другим европским феудалним земљама с апсолутистичким режимима). Та слобода је омогућавала издавање књига и на народном језику, па је, упоредо с Вергилијем, штампана (1501) Дантеова *Divina commedia* (атрибут *Divina* први је ставио на своје издање Gabriele de Ferraris,¹⁵ штампајући је у серији „*diamante*“, како су добиле назив и од стране других издавача књиге *in 32°*), курзивним словима која су Италијани називали *aldino*, Французи и Енглези *italiques* и *italics*, а Шпанци *letra grifa*, по имену цртача тих слова, иначе чувеног издавача и штампара Фрањеска Грифа (*Griffo*) из Болоње. Но, не треба мислити да се у Венецији штампала само узорна и знаменита књига, и да су Венецијанци били једини који су је штампали; напротив, штампане су и екстравагантне књиге, као Аретинове, и профане, па и неуспјеле, али — упркос свему томе, и конкуренцији из свих већих европских штампарских центара — „висока“ венецијанска штампа није снижавала свој углед све до почетка XVII вијека, кад је (1603), под утицајем политичких, економских и културних недаћа, Сенат донио први у свијету закон о штампи (већ 1599. године од 125 штампарија — 45 је било унијето у индекс забрањених књига). Под крај тога вијека наша штампана књига у Венецији је сасвим замрла.

*

Иако стихијно, наши су се штампари укључили у један покрет европских, а затим свјетских размјера, који се одупирао идеологији владарског самодржавља и премоћи цркве у науци и култури. Свеједно што се то кроз нашу црквену књигу не може на први поглед запазити, чињеница је да су свакоме доступна, демократизована знања из штампаних књига разбила дотадашњи монопол ктиторових и донаторових „грешних дијака“. Подсјећајући се тога, не заборавимо два наша хуманиста, оба из Бара, од којих

Сл. 8. Иницијали Т, К, П из књига Божидара Вуковића штампаних у Венецији

¹⁵ Venezia città del libro, 27.

је један, Нижа Радаковић — прије чувеног бакрописца Tommas-a Finiguerrri-ја (1426—1464),¹⁶ из Фиренце — изумио халкографију, пишући иглом по бакарној плочи, а други, нотар Шимун Дромазијан, руком исписао, калиграфисао предивна *Statuta et ordinationes capituli ecclesiae cathedralis Drivastensis*,¹⁷ из 1468. године, готицом и хуманистиком. Још једном поновимо да је Андрија Палташић (Andreas de Paltascishis de Cattaro)¹⁸ штампано инкунабуле готичким и хуманистичким типовима слова, да су се „Јужни Словени истакнули у свим областима на којима се хуманизам манифестовао, учествујући у изградњи стране и своје културе“ (В. Новак) и да у њих треба и своје „ћирилске“ штампаре да убројимо. Док је преписивач једног Часословца читав посао обавио сам „в дому благочестиваго и богохранимаго господара зецкаго господина Ивана Црнојевића“ (Ј. Стојановић, Записи и натписи, бр. 353), нови књиготворци више нијесу дијаци, него читав колектив стваралаца у вјештини која се у Италији називала *industria diligente, solerri arte, industria impressit*. Тада је ктитор стао уз издавача и штампара, а затим испред њих: *impensis sub illustri principe*, одн. „Повелением господина ми Гјурги Црнојевића, аз Христу раб свештеноинок Макарије рукоделисах...“ (Октоих првогласник, 1941, 1. 2а), што су каснији писци, према својим замишљањима актера штампарства схватили као: *Macarius quidam monachus Mauromontis, vulgo Montenegro nuncupati, jessu Gregorii* (читај: *Georgii*) *Cernoevich*, из 1723. године, или: *Macario Monaco di Monte negro per comando di Gregorio* (читај: *Georgio*) *Zarnoevich*... из 1753. године¹⁹. Иако им свима имена не знамо, нема сумње да је један од Макаријевих сарадника био *xylograph*, други *impressor*, *pressor* (који је руковао пресом) итд. Постојао је и *factor*, и *auctor*, и *in formularia litterarum arte opifex*. Уз мајсторе за ливење оловних слова и за корице био је у тој офисини (*officina libraria, calcographia prelum*), како се звала штампарска радионица и књижара, наравно и издавач — *impensis, sumptibus; cura et expensis*. Најчувенији од њих, Алдо Мануцио, називан је филозофом, што је он уистину и био, кад се зна да је изврсно познавао класике, редигавао и штампао њихова дјела, да је основао *Nea academia*, у којој се морало говорити класичним грчким језиком. Такву „подјелу рада“ не можемо реконструисати кад су у питању наше штампарије због веома шкртих података о њима, али можемо рећи да је свим радњама око штампања књиге на Цетињу руководио Макарије, а у Венецији Пахомије „от Црне Гори, от Реке“; да се о избору књига за штампање и о редакцији Макарије савјетовао с епископом Вавилом, јер је он најбоље знао које су богослужбене књиге биле најнеопходније црквама његове епархије (без сумње, не на првоме мјесту Октоих, него *Јеванђеље*, за које не знамо је ли прво штампано, али знамо да су аутори

¹⁶ В. Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1964, 261.

¹⁷ V. Novak, *op. cit.*, 273, 274, 277.

¹⁸ Id., 273 (сл. 105), 274 (сл. 106), 277.

¹⁹ Ђ. Сп. Радојичић, *О штампарији Црнојевића*, *Гласник Скопског научног друштва XIX*, 134—136.

предговора и поговора били Ђурђе Црнојевић, Божидар Вуковић и син му Вићенцо и др., чиме су сврстани у писце, а посљедња два и у трговце књигама, у књижаре.

Већ се из наведеног види колико је много техничких и артистичких иновација (оне које смо навели нијесу све) Венеција увела у издавање и штампање књига. Осим што је заслужено названа „град књиге“, Венеција је имала посебан значај у окупљању издавача, штампара, трговаца књигом из других земаља, особито с Леванта. Зато је у Венецији и издавано толико књига на грчком (непрекидно од 1486. до 1900), словенском (од 1519. до 1597), хебрејском (од 1516) и јерменском (од 1512)²⁰ већ од самог почетка буђења националих свијести и развоја националних литература народâ под турским јармом. Иако је Венеција била град с највише штампаних књига на класичним језицима, ипак је индикативно што од 40.000 инкунабула штампаних у Европи између 1450. и 1501. године на грчке отпада свега 64 или 65 наслова. Мануцијева типографија је издавала подједнако грчке и римске класике у најљепшем новом руху, док је познати грчки калиграф Захарија Калиергис у тој истој Венецији украсио свој чувени *Etymologicum magnum* (1499) црвеним словима, која су потпуно имитирала византијски иницијал. Вуковићево враћање манускриптног иницијалу, које није значило корак напријед, било је, дакле, у самој Венецији преседан, јер су се Грци споро, спорије но други ортодоксни хришћани, ослобађали византијске традиције, чиме се објашњава и то што су још дуго одржавали производњу књига рађених руком. Из овога се може извући још и закључак да је венецијанска књига, штампана латиницом, имала далеко већи утицај на нашу, црнојевићевску, а готово подједнак са словенском рукописном и грчком књигом на вуковићевску књигу. И грчка и наша књига у Венецији нашле су се у XVI вијеку на незавидном мјесту, највише стога што се нијесу више користиле тековинама ренесансне умјетности књиге.

*

Ове и друге напомене које смо намјерно истицали, јер најчешће испадају из видног поља кад се говори о удјелу Венеције у теорији о штампарству и самом штампарству, морају нам бити ближе но што су биле ранијим истраживачима, већином заузетим проблемима каталогизације, хронологије и атрибуције. Тек у педесетим годинама графика црногорских књига постаје предмет изучавања историје умјетности, мада још увијек не и црногорске, иако је историјско-умјетничка анализа показала да ни иницијали а камоли сценски прикази, дакако највише по угледу на венецијанске, нијесу цртани и резани у Венецији, него на Цетињу. Изведена је највећим дијелом и анализа која је показала с којих је ренесансних узорака стварана структура иницијала, илустрација

²⁰ *Venezia città del libro*, 95—99, 121—125.

и декоративних уметака, али још нијесмо продрли у унутрашњи културни процес који је Црној Гори омогућио да прихвати такав свјетски изум, да се њиме користи и да га, штавише, шири. Ренесансу смо имали и у Приморју, па и на самом Цетињу, у архитектури њених првих монументалних здања; имали смо је и у хуманистици епиграфских споменика и уопште натписа у католичким црквама и на гробљима, на домовима аристократије и богатих грађана, на фрескама и у илустрованим књигама писаним и штампаним латинским словима. Те изворе цетињске и црногорске графике, међутим, још нијесмо сагледали. Било би, дакле, погрешно и једнострано везивати је искључиво за ћириличке рукописе, и то — због пропасти оних у цетињском манастиру и у његовој најближој околини — за рукописе који нам се сад чине по нечему компарабилни с цетињским иницијалима и илустрацијама, а у ствари су само одабране аналогije. Дознали смо, на примјер, да је у Октоиху, довршеном 4. јануара 1494. године, орнаментика Ђурђева грба с обученим анђелчићима, а она у *Псалтиру с последовањем*, довршеном осам мјесеци касније, 22. септембра 1494. године, с нагим путима. Лако можемо претпоставити да је мотив пути преузет можда и са жансоновске орнаментике иницијала, а можда и с каквог узора који је доспио у Приморје, али за нас је сад, по мојему мишљењу то питање, иако више техничког него умјетничког поступка, и те како важно да би се приближили ономе хуманистичкоме духу који је узбуђивао наше претке у маленом граду под Ловћеном, на примјер, самом појавом владарског грба, који у првом случају подржавају обучени, а у другом голи анђели. Тај се дух могао манифестовати и с питањем: је ли мање или веће светогрђе што у Октоиху грб господина Ђурђа подржавају обучени, а у *Псалтиру* голи анђелчићи? Диспут о томе није, јамачно, најприје поведен на Цетињу и не, ваљда, у црквеним круговима Пећке патријаршије, него у Венецији и у Италији тречента и кватрочента, што је и разумљиво с обзиром на њихово мјесто у историји хуманизма, а онда и међу нашим хуманистима, али је за нас од значаја што је прва наша књига, а за њом и остале, била обучена у свечано рухо и била накићена по ондашњој ренесансној моди, која је, насупротив дотле у црквене норме понашања закукуљеном опхођењу, оставила трага међу нама до у најновије доба. Још ће дуго остати у домену техничких питања и ово: је ли наша слова и пути резао Макарије у којој од камара Цетињског манастира или су, како се још недоказано тврди, сва та *inventaria typographica* припремана у Иванбеговој кућици на Ободу, изнад једне у камену издубљене бистигерне — покријенице, како се лаички показује? Или је, опет, важније утврђивање мјеста и улоге цртача и резача Макарија и његових другова у нашој историји умјетности. Тек анализама читавог ареала ренесансе у свим техникама на нашем народном простору, без обзира на то је ли он коју годину раније или позније лишен домаће власти и потпао под туђинску, моћи ће се утврдити зашто је ова умјетност у нас преживјела свога оснивача и наставила живот таман толико дуг колико и нека од наших сред-

њовјековних умјетничких „школа“. Ми бисмо могли, дакле, имати једну своју (зетско-црногорску) умјетничку графичку „школу“ — ако бисмо се потрудили да је сопственим снагама теоретски дефинишемо и дисциплинарно утврдимо. Зато се и не смијемо олако препустити досадашњим судовима, који су, углавном, пресијецали дотоке наше надахнутости хуманизмом и ренесансом.

*

Осим по структурном и умјетничком обликовању, о чему је горе изнијето неколико опажања, треба црногорску штампану књигу посматрати и у процесу наше нововјековне европеизације, с којом почиње и препорођавање наше самосвијести. Познато је, али није изучено, на примјер, да се веома јака црнојевићевска традиција, између осталог, оваплоћивала преко цетињске и наше венецијанске штампане књиге, као што се свијест о српском царству одржавала преко српских фресака. То, међутим, није једини разлог што је права ријеткост наћи у музеју или у националној библиотеци не само наше *principes*-е, него и било које друго издање. Допустили смо да се то најважније свједочанство о нашем врзењу у Гутенберговој галаксији претвори у врзино коло. Иако ту књигу с поносом сматрамо нашим доприносом јужнословенској и балканској несловенској (румунској, молдавској, албанској, па и грчкој) књижној култури²¹, ширеној или унапређиваној нашим штампаним писменима и знацима, а онда и европској, која се не може интегрално замислити без словенског доприноса (а у њему и нашег) штампаном књигом, нијесмо ни завили у поруку те књиге и њену мисију у сједињавању, која је, поред усмене народне књижевности (црногорског и српског епа) и других видова народног стварања, подстицала борбу за обнову државности и учествовала у опредмеђивању духовног живота. Позивање којим ћемо се послужити да истакнемо важност истраживања и у овоме правцу односи се на општепознату истину о „прогресу проналазака и открића“, који се, како каже Л. Х. Морган, „шире сами по себи“, и звучи као резонанс, али је истина, велика је истина, да је књига за Црногорце постала насушна потреба — сама по себи, и као откриће. Ако то не можемо показати количином штампаних књига те врсте по библиотекама, можемо по нестанку књига из њих, по безрасудном чину акултурације — истребљивању те књиге из наше средине и њеном одношењу из земље.²²

Сад јој, послје овог нашег великог земљотреса, покушавамо ући у траг и у најзабитнијој скривници, јер смо видјели да о њој као умјетничком благу и културном добру само понешто знамо. Донедавно о њој се у свијету једва штошта могло дознати по један вијек старом, и застарјелом, каталогу — „Описанију славјано-руских книг, напечатанних кириловским буквами“ И. П. Кара-

²¹ Д. Медаковић, *op. cit.*, 172—181.

²² Ст. Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку*, књ. 1. О изворима. Београд 1937, 218—220.

тајева (СПб, 1883). Али већ од 1976. године слависти многих земаља, у редакцији Лењинове библиотеке, Научног савјета за историју свјетске културе и Института славистике и балканистике у Москви, издали су 243 књиге (од 1491. до 1600) које улазе у међународни *Сводни каталог штампаних старих издања ћирилицом и глагољницом*²³. Поред репертоара (прва серија), описа и пописа свих сачуваних примјерака (друга серија), у библиотекама читавог свијета — што нама омогућава да се тачно о њима информиремо, а ученом свијету широм земаљске кугле да о нашој штампаној књизи дозна све што га интересује — овај каталог пружа и садржај издања по континентима, по европским земљама и, посебно, по земљама чијој националној култури припадају и тиме успостављају везу с универзалним процесима издавања књига, организовања њихове дифузије, методама обликовања и уопште са свим комплексима ширења културе помоћу штампане ријечи и слике. Тек с укључивањем у овај „макропројекат“, и то сопственим истраживачким, ауторским и издавачким учешћем, моћи ћемо рећи да смо закорачили преко границе која је до сада одвајала најзначајнији домет наше културе од заслуженог мјеста у њој, прије по апстрактној него по конкретној присутности — мјеста које ипак припада Гутенберговој галаксији.

Pavle Mijović, Beograd

YUGOSLAV AND VENETIAN PRINTED BOOKS

Summary

The symposium »The Printing and Literary Achievement of Božidar Vuković Podgoričanin« was to have been preceded by a scholarly conference on the 490th anniversary on the Crnojević printing press (1493—1983). This would have made it possible to consider, in connection with this, the following questions which pose themselves in the following order: Vuković's books as the continuation of the Crnojević Cetinje printed books; the rounding out of printing and trade activity with publishing; the place and importance of Slavic books in Venetian printing; the role of printed books in the arousing and maintaining of national consciousness and the cultural participation of the Crnojević and Vuković printed book in »The Gutenberg Galaxy«. Since this was not done in time, the paper deals with the role of Venice in the formation of printing in Montenegro and its continuation (in Venice) after Montenegro fell under Turkish rule.

For an easier insight into these matters, it should be remembered that the first printed book in the Slavic language — the Glagolitic *Missalum* — appeared on February 22, 1483, without any indication of the place of publication. A decade later, on January 4, 1494, the printing of the first Cyrillic book among the Southern Slavs *Octoechos. Ton 1—4* was completed at

²³ Международная научная конференция: Славянские культуры и мировой культурный процес. Тезе реферата и саопштења, Минск, 28. септембра — 1. октобра 1982., изд. „Наука и техника“, Минск 1982, 31—33.

Cetinje. The printing press might have already been acquired by the ruler of Montenegro Ivan Crnojević, but it is not known whether during his lifetime (up to 1490) any book was printed (for instance, the Gospel, which is used more in the church service than the Octoechos). All the Cetinje books are *incunabulae* (1493—1496) and they are all connected with Ivan's son Djurdje as a patron. The Cetinje printing press was supervised by the monk Makarije and he had seven helpers. In the meantime, the resident of Kotor Andreas Paltasich (cca. 1450—1500) printed the Greek and Roman classics in Latin in Venice. The third printer from the territory of present-day Montenegro was Božidar Vuković from Podgorica, while his master printer was Pahomije »from Montenegro, from Rijeka«. His printing shop was in Venice. It was inherited by his son Vicencio, from whom Jakov of Kamena Reka took over the printing shop. Following that another resident of Kotor, Jerolim Zagurović opened a Cyrillic printing shop in Venice and this went into the hands of Jakov of Sophia and, finally, into the hands of the Venetian printers G. Antonia Rampacetto and Marco Gimani and his son Bartolo. From 1647 no more books were printed in Cyrillic letters in Venice.

The transition from the manuscript to the printed book caused a series of innovations, because of which the printing of books mechanically and by movable letters grew into a special skill, »an adventure and an art«, as Guttenberg said. The Cetinje printing press accepted most of the innovations in printing books, especially those which were accepted in Venice at the time. So, in keeping with the skill and beauty imparted to Venetian books by Aldo Manuzio and other important Venetian printers and publishers, the cutters of letters, initials and other decorative Renaissance elements, novelties were also introduced in books printed at Cetinje: the substitution of the colophon for the frontispis, the substitution of headings, flags and woven bands for a xylographic decoration of the frame, vignettes and iconographic representations, the suppressing of anonymity for the names of patrons and printers, publishers and decorators, and in connection with this the insertion of the ruler's coat of arms of Djurdje Crnojević, that of vojvode Vuković and the emblems of other publishers on the frontispis, the transferring of the first word from the first following page to the preceding one, the introduction of the small format, the accepting of the Renaissance structure of decorative initials and the placing of the iconographic scene in a broad vegetative frame with angels and the like. The Crnojević book owes its beauty to its emulation of the humanistic letters, *antiqua*, which was used already in 1468 by the Bar calligrapher Dromazijan for the Statute of Drivasta Cathedral and to the Renaissance »clothing« in which Venice dressed its books. The return of Vuković and other printers to the models of manuscript books (written in Old Church Slavic and in Cyrillic) has been overly exaggerated, for much greater was the influence of Greek decorative lettering found in Greek printed books and the iconographic representations of Italo-Greek icons. In the 16th and 17th century Cyrillic books in Venice emulated the Crnojević ones, but they also stagnated since they did not accept Renaissance achievements more daringly.

All the innovations accepted by Cyrillic books in Venice along with those in the Cetinje *incunabulae* provide sufficient elements to penetrate into the creative laboratory in which the printed book was created and which became an important heritage of Montenegrin cultural history. Along with all its other values, particularly with its recording of the accent used in Montenegro at the end of the 15th and in the 16th century, this book cultural need of itself and an instrument of the growth of national consciousness in Montenegrins.

Much has been written about Montenegrin printed books up to now, mostly about the completing, cataloguing, chronology of editions, attribution and so on, and lately also about its graphic value, since in this regard it holds front rank among printed Slavic books. Still, it has not yet been given the place it deserves in Montenegrin art history, nor has it been adequately represented in European cultural history despite certain advances that have been made in recent years.